

אוניברסיטת תל-אביב
הפקולטה לאמנויות
החוג לאמנות התאטרון
קולוקוויום : כותרת ויצירה באמנויות
פרופ' חנה שקולניקוב
שנתי

קומדיה עגומה על מוות אכזרי :
שיקספיר קורא את אובידיוס ב-"פירמוס ותיסבי"

יותם בנשלום
ת.ז. 03449486-4
18/12/05

תואר שני (MA)

THESEUS:

[Reads]

'A tedious brief scene of young Pyramus

And his love Thisbe; very tragical mirth.'

Merry and tragical! tedious and brief!

That is, hot ice and wondrous strange snow.

How shall we find the concord of this discord?¹

ההצגה-בתוך-הצגה של בעלי המלאכה ב-"חלום ליל קיץ" של שיקספיר מכונה בהזדמנות אחת "הקומדיה העגומה ביותר על מותם האכזרי ביותר של פירמוס ותיסבי" ובהזדמנות אחרת "מחזה קצר-לעייפה על פירמוס ותיסבי חמדנו: ששון ברוב יגון"². היא מבוססת על קטע מתוך ה-"מטמורפוזות" של אווידיוס, יצירה שנכתבה כ-1600 שנה לפנייה.

הצגת בעלי המלאכה היא פארודיה מובהקת. בראש ובראשונה, זוהי פארודיה על הסוגה הטראגית, ה-"עגומה": גיבוריה הם אנשים רציניים, שאופיים ומזלם הרע עושים נגדם יד אחת ומביאים אותם למצב בלתי אפשרי, שהמוות הוא הפתרון היחיד לו (שיקספיר אף השתמש במבנה דומה לזה של יצירתו המקורית של אווידיוס בבואו לכתוב את הטראגדיה "רומאו ויוליה"). ובכל זאת, הצגת בעלי המלאכה היא הצגה משעשעת. אלמנט מרכזי באפקט משעשע זה הוא תפקודם הלקוי של בעלי המלאכה כאנשי תאטרון: הצוות נכשל בכל מבחן שניתן להעלות על הדעת – הן בהבנת כללי-המשחק הדרמטיים והז'אנריים, הן ביצירת אשליה תאטרונית, הן בהצמדות לביצוע מתוכנן והן בהטלת הרושם המבוקש על הצופים.

עם זאת, בכוונתי לטעון שאלמנטים חשובים בתפקודה של פארודיה בעלי המלאכה, תפקוד המביא אותנו לידי צחוק, מצויים כבר ביצירתו המקורית של אווידיוס ואינם תלויים במעידות המשעשעות של השחקנים-שלא-בטובתם. במאמר זה בכוונתי להתמקד באלמנטים קומיים אלה, לתאר את הדרך שעברו מן הקאנון של הספרות הקלאסית ועד לבימה השיקספירית, ולהראות

¹ Shakespeare, William, *A Midsummer Night's Dream*, Edited by Peter Holland, Oxford: Oxford University Press, 1994, pp. 234-235.

² ויליאם שיקספיר, *חלום ליל קיץ*, מאנגלית: ט. כרמי, תל-אביב: ספרית פועלים, 1988, עמ' 24, 110.

מדוע ראוי המחזה על פירמוס ותיסבי כשלעצמו, גם כשאנו מוצג על-ידי חבורת שלומיאליים בעלי רצון טוב, לכותרת "קומדיה עגומה".

הקומדיה של שיקספיר: מקורות ותבניות

הקומדיה של שיקספיר לא צמחה מאפע; שיקספיר בנה את הקומדיות שלו בהשפעתם של מודלים ותכנים קומיים שנוסחו לפניו. אם נבחן את המודלים הללו, נמצא שרבים מהם ישימים לגבי סיפורם של פירמוס ותיסבי כפי שהוא מופיע אצל אובידיוס.

רות נבו גורסת בספרה, "הקומדיה השיקספירית"³, כי ניתן לאתר שני מקורות מובחנים למודלים ולתכנים האלה. הראשון שבהם הוא המודל של הקומדיה החדשה והקומדיה הרומית, כפי שנוסח בידי Aelius Donatus, רטוריקן רומי מהמאה ה-4 לספירה; מודל זה מכתוב עלילה מסודרת, המתקדמת מהצגת בעיה אל השלמת פרישתה, מוסיפה תסבוכות לא צפויות, ממשיכה להצעת פתרון ומסיימת בסוף המתיר את כל התסבוכות (שם, עמ' 14-13). עלילותיהם של מחברי הקומדיות הרומיות אכן כוללות, כידוע, סיבוכים, אי-הבנות, חילופי זהויות והונאות לרוב, החל באישה המתחפשת לשתי נשים ("החייל הרברבן") וכלה בזוג תאומים הנחשבים לאדם אחד ("התאומים מנייכמוס"). המקור השני, בעיניה של נבו, הוא הרומאנסות הגדולות של הרנסאנס, שהתמקדו באריגתו של סיפור רקע מפותל ורחב-יריעה של תככים משפחתיים ורומנטיים, והתעניינו בפרישת הבעיה יותר מאשר בפתרונה. קומדיות רומיות ורומנסות רנסאנסיות שימשו לעתים קרובות כבסיס עלילתי לקומדיות של שיקספיר, שהושפע גם מ-"קומדיות של חיזור", רבות בלבולים וזיווגים, פרי עטם של בני זמנו Lyly ו-Greene, Peele (שם, עמ' 17).

מודל נוסף הרלוונטי לכתובתו הקומית של שיקספיר הוא הפואטיקה הניאו-קלאסית והפוסט-אריסטוטלית כפי שנוסחה בידי Ludovico Castelvetro ב-1570.⁴ פואטיקה זו ידועה בעיקר בפרשנות הנוקשה והצרה שלה לזו האריסטוטלית; גיבורי הקומדיה, שעל פי אריסטו אמורים להיות "נחותים" (מבלי לציין כיצד), חייבים להשתייך על פי הפואטיקה של קסטלווטרו למעמד

³ נבו, רות, הקומדיה השיקספירית, עברית: תמר עמית, ירושלים: כתר, 1984.

⁴Lodovico Castelvetro, Poetica d'Aristotele vulgarizzata E sposta, An Abridged Translation with Introduction and Notes by Andrew Bongiorno, Binghamton, N.Y.: Medieval & Renaissance Texts & Studies, 1984.

החברתי הנמוך. קסטלווטרו מוסיף לכך הערה מעניינת: הוא טוען שמעשים חסרי-חשיבות של בני בלי-שם שסיומם טוב אינם נחרתים בהסטוריה או באגדות, ושמלאכתם של כותבי קומדיות קלה יותר משום שאינם צריכים להגביל את מעוף דמיונם ולשמור על נאמנות להתרחשות מוכרת (שם, עמ' 147). לענייננו, על כל פנים, רלבנטית במיוחד ההפרדה שהוא עורך בין ארבעה גורמים מעוררי-צחוק המופיעים בקומדיה, על פי סדר חשיבותם: איחוד מחודש עם אדם (או עצם) יקר, צפייה באנשים מרומים ההולכים שולל, צפייה באנשים הלוקים בגופם ובנפשם (כל עוד המום אינו מכאיב לנושא אותו), ולבסוף – האזנה לגסויות גרידא (שם, עמ' 218-214). קסטלווטרו מקדיש תשומת-לב רבה למיון הרמאויות המשעשעות, המצויות במקום השני במעלה, לארבעת סוגיהן: ישנם המרומים מתוך טיפשות או ערפול חושים (ועל כן, למשל, הולכים שולל אחרי תחפושת), ישנם הנופלים בפח משום שאינם מבינים את מעמדם האמיתי בחברה (הללו קרויים אלאזונים), ישנם המפילים את עצמם בפחת במו ידיהם, וישנם הנופלים קורבן לתהפוכות הגורל ושגיונותיו. בהמשך ננסה להבין את השגיאות והטעויות ב-"פירמוס ותיסבי" בעזרת מודל זה.

לכך ראוי להוסיף הבחנה חשובה בת-זמננו. נורת'רופ פריי ציין כי הקומדיה החדשה היא תכליתית במהותה, כלומר מתבססת על חתירה לעבר מטרה; נבו מפתחת את טענתו זו⁵ וגורסת כי הקומדיות של שיקספיר, ובייחוד המוקדמות שבהן, מתאפיינות בכך שגיבוריהן אינם יודעים את רצונם האמיתי, את המטרה שאליה הם בעצם חותרים, ומתוודעים אליו במהלך העלילה. הבעיה האמיתית שעליה מושתת המחזה מתגלה, כביכול, רק באמצע. התוודעות זו, שאליה שותף גם הקהל, מבטלת לבסוף – או לפחות מצמצמת במידה רבה – את הפער האירוני הקיים מלכתחילה בין הצופה ובין הגיבורים הקומיים.

מיד נראה באיזו מידה ניתן למצוא את הרכיבים הללו בתוך סיפורם של פירמוס ותיסבי, כפי שסיפרם אובידיוס וכפי שהדגישם והוסיף עליהם שיקספיר. בינתיים נציין רק כי, כדבריה של נבו, "המחזה 'פירמוס ותיסבי' מציג טראגדיה על משגי אוהבים... הוא משעשע כשלעצמו, ואינו זקוק לתיקונים או לתוספות" (שם, עמ' 118).

⁵ נבו, הקומדיה השיקספירית, עמ' 14.

אובידיוס מול שיקספיר

נפתח בבדיקת ההקשר שבו מופיע הסיפור אצל אובידיוס; מסתבר, שהקשר זה אינו כבד-ראש כלל ועיקר. סיפורם של פירמוס ותיסבי מסופר במסגרת הילולה קרניבלית שנערכת כדי לחלות את פניו של דיוניסוס, שאליו פונה המספר ואומר:

Thou comest not in any place but that is hearde the noyse
Of gagling womens tatling tongues and showting out of boyes,
With sound of Timbrels, Tabors, Pipes, and Brazen pannes and pots
Confusedly among the rout that in thine Orgies trots.⁶

כמה מכוהנות העיר הן צנועות וחסודות מכדי להשתלב בצהלה הכללית. עם זאת, חזקה עליהן מצוות השליטים לשמוח ולהתענג; בעלת-התושיה שבהן מציעה להן להתענג על סיפור סיפורים, שמהם אפשר ליהנות מבלי לזנוח את עבודות הבית. היא מתלבטת בין סיפורים שונים, שהם בגדר "מעשים מופלאים" יותר משהם בגדר "מעשים עצובים שמוסר בצידם", ופותחת בסיפור בהקפידה, בניגוד משעשע לחיננה הכללית, שלא לנטוש בינתיים את עבודתה בפלך:

and thereupon she in this wise begun,
Hir busie hand still drawing out the flaxen threede she spun
(ll. 73-74)

רק עכשיו, בעקבות הקדמה שהיא בלתי-טרגית בעליל, מתחיל אובידיוס לגולל את קורות פירמוס ותיסבי. משתם הסיפור, עוברות הכוהנות לסיפור חדש, שהוא כבר קומי ומופקר במובהק: כיצד ניאפה ונוס עם מארס, וכיצד לכדם בעלה וולקן הקרן ברשת של זהב בעיצומו של מעשה האהבה, והציגם לעיני כל דרי האולימפוס כדי לבזותם.

---

⁶ Ovid, The Fifteen Books of Ovid's Metamorphoses, 1567 - The first translation into English credited to Arthur Golding, <http://www.elizabethanauthors.com/ovid04.htm>, Elizabethan Authors: Text, Resources & Authorship Studies, 2004, The Fourth Booke, ll. 35-38.

ההקשר הקומי לעלילת "פירמוס ותיסבי" אצל שיקספיר הוא מובן מאליו: אין עוררין על כך ש-"חלום ליל קיץ" הוא מסגרת קומית. עלילת בעלי המלאכה נמנית על השיאים המשעשעים ביותר של הקומדיה הזו, והדוכס תזאוס מכריז בפני אנשי חצרו ובפנינו כי המחזה שבו אנו עתידים לצפות יביא לנו, כאמור, "ששון ברוב יגון". לענין זה, תצוין בחירתו של שיקספיר להעביר את כל ההתרחשויות בעלילת "פירמוס ותיסבי" עד לתקרית על שפת הנחל לפרולוג, ולא להציג במסגרת ההווה הדרמטי; בחירה זו עולה בקנה אחד עם תפיסת הקומדיה של דונאטוס ועם פרשנותו של פריי, לפיהן מירב הדגש מושם בקומדיה לא על פרישתה של בעיה, אלא על החתירה לקראת פתרון.

כעת נוכל לבדוק אלמנטים קומיים הקשורים לעלילה עצמה. ראשית נבדוק את התסבוכות שדונאטוס מרבה לעסוק בהן, שהן דומות מאוד בשני הטקסטים. על דרכם של הצמד נערמים מכשולים על גבי מכשולים: ראשית, ההורים הקשוחים האוסרים על הזיווג; שנית, החומה המונעת מהם לגעת זה בזה; ושלישית, הופעתו המצערת של האריה. כמו בקומדיות הרומיות, התסבוכות הללו משחקות תפקיד מרכזי בהנעת העלילה. חשוב לציין שהמכשולים הללו מפתיעים, במובן זה שהם אינם נובעים מאופיין או מפעולותיהן של הדמויות הראשיות אלא נכפים עליהן באופן שרירותי, כעין "ליאוניס אקס מאכינה"; דבר זה אופייני לקומדיה בכל הזמנים, ונפוץ בה יותר מאשר בטרגדיה. מכאן נוכל לעבור ולבדוק את אלמנט המרמה והולכת השולל. בשני הטקסטים נוכל לומר, שפירמוס מוליך את עצמו שולל בהתאם לסוג-הרמייה השלישי של קסטלוטרו – הוא מאבד את עצמו לדעת שלא לצורך – וכן ששתי הדמויות נופלות קורבן לשגיונות הגורל בהתאם לסוג-הרמייה הרביעי; עם זאת, קיימות בשני הטקסטים גם רמאויות מסוג אחר. אצל אובידיוס, תיסבי היוצאת לפגישה מתעטפת באדרת המליטה את פניה לבל יכיר אותה איש,⁷ כלומר מרמה את חושיה של בני משפחתה בהתאם לסוג-הרמייה הראשון של קסטלוטרו; ואצל שיקספיר, בייחוד במונולוגי הגסיסה הנמצים אך העלגים, ניכר כי הן פירמוס והן תיסבי הם אלאזונים, המדמים עצמם לאצילי-נפש ואיני דעת שלא בצדק, בהתאם לסוג הרמייה השני שלו. גם היסוד מעורר-הצחוק הבא בתור אצל קסטלוטרו, "מומים ופגעים שאינם מכאיבים", נוכח בשני הטקסטים; כאן זוהי האדרת, הנקרעת בשיני השחל ומוכפשת בדם בלא שיגרם לה, כמובן, סבל כלשהו.

⁷ Ovid, *Metamorphoses \ The Fourth Booke*, ll. 116-117.

אלמנטים "פאן-קומיים" נוספים המצויים כבר בטקסט של אובידיוס הם ההכברה, ההקצנה והאבסורד. כך, למשל, מצוין אצלו כי הסדק בקיר נבעה כבר לפני מאות בשנים, ורק בני הזוג השכילו לגלותו (ll. 83-85); תיאור מוקצן נוסף הייחודי לו הוא זה של דמו של פירמוס, הניתז כמזרקה עד לאמירי עץ התות וצובע את פירותיו בארגמן (ll. 145-149). גם הטחת הדברים כלפי הקיר הרשע, המופיעה אצל שני המחברים, היא מעשה לא הגיוני העשוי לעורר גיחוך. אצל אובידיוס, בשורה 191, מדברת תיסבי דברי כיבושין גם אל העץ שבצילו מת אהובה. הוא הדין גם לגבי תיאור האריה התמים (או הלבאה, אצל אובידיוס) כיצור אכזר, שפל ונבוזה. עצם הופעתו של אריה המתערב באיחודו של צמד יש בה מן האבסורדי, ושיקספיר מנצל זאת גם בקומדיה "כטוב בעיניכם". על אלמנטים קומיים אלה מוסיף שיקספיר כהנה וכהנה. הוא טורח בעיקר להדגיש את אפיון הנמוך של הדמויות (ולא רק של בעלי המלאכה המשחקים וממחיזים אותן) בעזרת משחקי-לשון מגוחכים ולשון פיגורטיבית אווילית:

These My lips,

This cherry nose,

These yellow cowslip cheeks,

Are gone, are gone:

Lovers, make moan:

His eyes were green as leeks.⁸

יצירתו של אובידיוס אינה, כמובן, קומדיה, ואף אינה יצירה היתולית. היא כוללת אלמנטים שאינם משתלבים בשום אופן עם "מצב הרוח" הקומי. שיקספיר השמיט אלמנטים כאלה מן המחזה של בעלי המלאכה. דוגמה להשמטה כזו היא ההאשמות שמטיח פירמוס בעצמו על שהביא, כביכול, למותה של תיסבי;⁹ אשמה כזו היא משא כבד מדי לכתפיה של דמות קומית. השמטה אחרת היא האלמנט האייטולוגי בסיפור המסביר את צבע הדם שלתותים השחורים, כמצוין מעלה. בנוסף, אין בהצגת בעלי המלאכה זכר לביקורת החמורה שמותחת תיסבי על ההורים האכזריים, שבעטיים באה הצרה הזאת; אצל שיקספיר מותחים האוהבים ביקורת על כוחות-הטבע השונים, שהם לא-פרסונליים ופנטסטיים באופיים.

⁸ Shakespeare, *A Midsummer Night's Dream*, p. 249.

⁹ Ovid, *Metamorphoses \ The Fourth Booke*, l. 136.

עם זאת, את הדרך לאבחנה החשובה ביותר סוללים לנו נורת'רופ פריי ורות נבו. מהי הסיבה, שמותם של פירמוס ותיסבי – הן בניסוחו של אובידיוס והן בניסוחו של שיקספיר – אינו מצער אותנו ואינו משרה עלינו אווירת נכאים? הקומדיה החדשה, אומר פריי, מבוססת על חתירה לעבר תכלית, והרי פירמוס ותיסבי את תכליתם לא השיגו, ולא זכו להתאחד! כאן אפשר להשתמש באבחנתה של נבו לגבי הקומדיה השיקספירית, לפיה הדמויות מגלות את מטרתן האמיתית רק באמצע המחזה. אם נקרא את נאומה של תיסבי על גוויתו של אהובה אצל אובידיוס, נוכל להבחין במטרה המבצבצת בין השיטין:

Alas what chance, my Pyramus, hath parted thee and mee?

Make answer O my Pyramus: it is thy Thisb', even shee

Whome thou dost love most heartely, that speaketh unto thee.

...

Thy love (she said) hath made thee sleigh thy selfe. This hand of mine

Is strong enough to doe the like. My love no lesse than thine ... (ll. 173-180)

תיסבי מתעניינת בעצמה יותר מאשר בפירמוס. היא רוצה למות באהבתה הנאצלת יותר משהיתה רוצה לחיות בה; היא פוצחת במונולוג ארוך על הלקח שמוות מר ונמהר זה יתן לזוגות צעירים לעתיד לבוא. פירמוס של אובידיוס אינו נושא מונולוג שכזה – הוא אינו מדבר הרבה – אבל נכונותו המיידית לקטול את עצמו על מזבח האהבה על סמך ראייה נסיבתית מעלה על הדעת מחשבה דומה.

מבחינה זו, פירמוס ותיסבי זוכים להגשים את תכליתם. זוהי תכלית אבסורדית, שלא נעדר ממנה טעם פרודיה על הטרגדיה; אבל לא רק הפרודיה היא המצחיקה. פירמוס ותיסבי הגיעו אל המנוחה והנחלה, הבינו את תכליתם והגשימו אותה בחדווה. שיקספיר זיהה את האלמנט הזה בטקסט, ושם עליו דגש רב; נאומי הפרידה המופלאים של דמויותיו, שגם הגסיסה אינה עוצרת אותן מהפרחת אמרי-שפר ריקים וממתן הוראות-בימוי, מביאים להן סיפוק רב – ולנו עמהן:

[Stabs himself]

Thus die I, thus, thus, thus.

Now am I dead,

Now am I fled;

My soul is in the sky:

Tongue, lose thy light;

Moon take thy flight:

[Exit Moonshine]

Now die, die, die, die, die.

[Dies]¹⁰

אנו זוכים כאן להיפוך קומי נועז: לא זו בלבד שהגיבורים מגיעים לשיא הפוטנציאל הטמון בהם רק בשעת מותם, שדרכו הם מגשימים את ייעודם – דבר זה עשוי להתקיים בטראגדיה – אלא שהם מתענגים על שעה זו וחוגגים אותה. הקומדיה, הסוגה החוגגת את החיים, מסתיימת ברגיל בחתונה, ולא במוות; ולכן ראוי סיפורם של פירמוס ותיסבי לכותרת שהעניק לו שיקספיר: "הקומדיה העגומה ביותר".

---

¹⁰ Shakespeare, A Midsummer Night's Dream, p. 248.

ביבליוגרפיה

מקורות ראשוניים

שקספיר, ויליאם, חלום ליל קיץ, מאנגלית: ט. כרמי, תל-אביב: ספרית פועלים, 1988.

Shakespeare, William, A Midsummer Night's Dream, Edited by Peter Holland,
Oxford: Oxford University Press, 1994.

Ovid, The Fifteen Books of Ovid's Metamorphoses, 1567 - The first translation into
English credited to Arthur Golding \ The Fourth Booke,
<http://www.elizabethanauthors.com/ovid04.htm>, Elizabethan Authors: Text,
Resources & Authorship Studies, 2004.

מקורות משניים

נבו, רות, הקומדיה השקספירית, עברית: תמר עמית, ירושלים: כתר, 1984.

Castelvetro, Lodovico, Poetica d'Aristotele vulgarizzata E sposta, An Abridged
Translation with Introduction and Notes by Andrew Bongiorno, Binghamton,
N.Y.: Medieval & Renaissance Texts & Studies, 1984.